

PATARLIŲ METAFORIKOS SAVITUMAS

DALIA ČERNIAUSKAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – patarlės, kurių poetika pagrįsta metafora.

Darbo tikslas – nurodyti pagrindinius metaforiškų patarlių tipus; aptarti metaforos vaidmenį patarlės tekste; pasigilinti į patarlės metaforos ir šnekamojoje kalboje išsagalėjusių perkeltinių reiškinių santykį.

Tyrimo metodai – semantinės analizės, pagrįstos Arvo Krikmanno patarlių tyrimo metodika; kontekstinis.

Žodžiai raktai: patarlė, metafora, perkeltinė reikšmė, perkeltinė prasmė*.

Patarlė, vienas iš smulkiosios tautosakos žanrų, visos tautosakos kontekste išsiskiria savita metaforine raiška. Metaforiškumas – labai svarbi patarlių vaizdų ypatybė¹. Lietuvių, kaip ir daugelio kitų tautų, patarlių poetika dažnai yra ištisai ar bent iš dalies pagrįsta metafora.

Metafora yra vieno daikto, veiksmo, būsenos, reiškinių ar jų ypatybės pavadinimo perkėlimas kitam daiktui, veiksmui, būsenai, reiškiniui ar jų ypatybei, taigi metaforizuojant vienas objektas pavadinamas kito objekto vardu arba viename objektui būdingas požymis ar funkcija perkeliama kitam objektui. Metaforinio perkėlimo motyvacija dažniausiai būna pagrįsta panašumo išvalga tarp dviejų neretai tikrovėje mažai ką bendra turinčių, skirtingoms klasifikacinėms klasėms priklausančių heterogeniškų objektų, reiškinių ar jų požymių. Metafora ilgą laiką (nuo antikos bemaž iki XX a.) buvo traktuojama kaip poetinė, retorinė priemonė, tropas, tad ir jos funkcija buvo suprantama gana siaurai – į metaforą paprastai buvo žvelgiama kaip į teksto puošmeną, vaizdingą detalę². XX a. metaforos tyrėjų darbuose išsivalgė kognityvinis požiūris, nes buvo prieita prie išvados, kad metafora funkcionuoja ne vien žodžio, sakinio ar atskiro teksto erdvėje, ji nėra vien puošnus niekutis – metafora yra mąstymo būdas ir jo raiška³. Metaforos, ypač gyvuojančios kalboje ir tautosakoje, atspindi gilesnius liaudies mąstysenos kodus, savitą

* Kalbant apie visą patarlės teiginį, straipsnyje vartojama *perkeltinės prasmės* sąvoka, o kalbant apie atskirus patarlės elementus – *perkeltinės reikšmės* terminas.

tautos mentalitetą. Kiekviena tauta tuos pačius dalykus mato kiek kitaip ir jiems metaforizuoti pasitelkia vis kitą objektyviosios tikrovės sritį.

Patarlėse sukaupta tautos moralinė patirtis ir jos pamatinės aksiologinės nuostatos, kurios išreiškiamos trumpa, lakoniška ir vaizdinga forma. Neretai viena iš tokių patarlės formą kuriančių priemonių ir yra metafora. Straipsnyje šiek tiek daugiau dėmesio skiriama ne metaforų turinio, o formos dalykams, tačiau pabrėžtina, jog patarlių metaforika atspindi ne vien metaforų formos įvairovę, bet ir liaudies pasaulėžiūros savitumą. Metaforos pasirinkimas norint apibūdinti tam tikro būdo asmenį, jo ydą ar pranašumą, vaizdingai pamokyti ar patarti niekada nebūna atsitiktinis, jis nulemtas konkrečioje bendruomenėje gyvuojančių etinių ir estetinių nuostatų, religinių ir mitinių vaizdinių, alegorinės tradicijos ir daugelio kitų veiksnių. Tad net ir vienos kurios verbalinės srities – kalbos, tautosakos, grožinės literatūros ar vieno kurio jų žanro – metaforikos tyrimas gali būti pasitelkiamas platesnei tam tikro laikotarpio tautos mentaliteto analizei.

Patarlės, kurių poetika pagrįsta metafora, priklauso gausesnei perkeltine prasme suprantamų patarlių grupei. Pagal bendruosius meninio vaizdo kūrimo principus patarles galima skirstyti į tris pagrindines grupes:

1) tiesiogiai suprantamos patarlės, pavyzdžiui: *Kas save aukština, tą kiti žemina* LPP I 842; *Brolis myli turtingą seserį, vyras – sveiką žmoną* LPP I 1653; *Darbas darbui nelygu* LPP I 2037; *Darbus atlikus smagu švesti* LPP I 2060; *Nelaimingą ir draugai apleidžia* LPP I 2695; *Senam dera patarti, jaunam paklausyti* LPP I 2203; *Dovanos saisto žmogų* LPP I 2651; *Jei nori netekti draugų – paskolink pinigų* LPP I 2689; *Apsirgt lengva, pagyt sunku* LPP I 548; *Apmąstytk viską, ką sakai, bet nesakyk viską, ką mąstai* LTt V 568.

2) perkeltine prasme suprantamos patarlės, pavyzdžiui: *Į katrą pirštą pjausi, tas skaudės* LTt V 1361; *Antyje gluodeno nelaikyk* LPP I 504; *Aukso nagai, vilko gerklė* LPP I 824; *Aš jam duona metu, jis man – su akmeniu* LPP I 2833; *Adatos maiši nepakavosi* LTR 4255(92/7); *Aklas ir ant lygaus kelio suklumpa* LPP I 273; *Viena diena motina, kita – pamotė* LPP I 2324; *Svetimam darže skanesnės ropės* LPP I 2119; *Gardi dešra, tik ne šuniui* LPP I 2210; *Auksas ir pelenuose žiba* LPP I 819; *Po gulinčiu akmeniu ir vanduo neteka* LPP I 319; *Girgždantis medis ilgiau stovi* LTt V 287; *Kožna lapė savo uodegą giria* LTt V 3445.

3) patarlė gali būti suprantama ir tiesiogiai, ir perkeltine prasme, pavyzdžiui: *Sotus alkano neužjaučia* LPP I 360; *Kur du pešasi, trečias nelįsk* LPP I 2763. Šios grupės patarlių nėra daug.

Kai kurie paremiologai tiesiogiai suprantamas patarles vadina maksimomis, o suprantamas perkeltine prasme – tikrosiomis patarlėmis. Anglų mokslininkas Nigelas Barley teigia, kad maksima (jo pateiktas maksimos pavyzdys – *Everything comes to him who waits* ‘Tas sulaukia, kas moka laukti’) yra bendro pobūdžio teiginys, interpretuojamas visiškai tiesiogiai, o tikroji patarlė, atvirkščiai, yra metaforiška; vienu metu ji yra ir bendro pobūdžio teiginys, ir teiginys, apibūdinantis vieną konkrečią situaciją (N. Barley pateiktas tikrosios patarlės pavyzdys – *The leopard cannot change his spots* ‘Leopardas negali atsikratyti savo dėmių’)⁴. Estų paremio-

logas A. Krikmannas kaip esminį skirtumą tarp pirmosios ir antrosios grupės patarlių nurodo jų leksinę sudėtį. Pirmosios grupės patarlės sudarytos beveik vien iš formaliosios ir abstrakčiosios leksikos, t. y. iš žodžių, kurių denotatai turi itin platų sąvokinį lauką, tačiau neturi konkrečių referentų. Antrosios grupės patarlėse, atvirkščiai, gausu įvairių daiktų pavadinimų, jose dažnai minimos materialių objektų savybės, fiziologiniai ir neurofiziologiniai veiksmas ir pan. Pasak A. Krikmanno, posakiai su abstrakčiąja leksika mus tenkina savo tiesiogine reikšme, o patarlių su konkrečiąja leksika tiesioginė reikšmė mūsų netenkina, todėl prireikia kitos jų interpretacijos, kad ir šie teiginiai įgytų abstrakčią prasmę⁵.

Kad antrosios grupės patarlėse tam tikri žodžiai ar visas jos tekstas suprantamas perkeltine prasme, mums sufleruoja intuicija, patirtis, patarlės pavartojimo kontekstas arba komentarai. Čia abstraktesnė mintis perteikiama metaforiškai, patarlėje pavaizduojama viena konkreti situacija, galinti būti daugelio kitų gyvenime pasitaikančių situacijų pavyzdys, prototipas. Patarlės kūrėjas abstrakčią mintį „įvelka“ į konkretų metaforinį vaizdą, o patarlės suvokėjas arba asmuo, kuriam patarlė skiriama, turi šį metaforinį vaizdą vėl „išversti“ į abstraktesnę prasmę ir pritaikyti savo konkrečiai situacijai. Šis loginis judesys paremiologų vadinamas įvairiai – iššifruoti, dekoduoti, išversti, atspėti, perinterpretuoti patarlę ir pan. Kai su patarle susiduriama tik kaip su tautosakos ar kalbos mokslo vienetu, o ne tada, kai ji atlieka savo paskirtį kontekste, ne visada yra paprasta suprasti, ar šis posakis vartojamas tiesiogiai, ar turi perkeltinę prasmę, ypač jei patarlė užrašyta be jokių komentarų. Tuo atveju galima ir neižvelgti patarlės metaforiškumo, ypač tada, kai ir tiesiogine prasme patarlė yra logiškas teiginys. Tokią situaciją gerai iliustruoja Donato Saukos aprašytas pavyzdys:

Girdėjome patarlę: *Iš mažo debesio būva didelis lietus, o iš didelio debesio būva mažas lietus*. Rinkinyje prie jos dedamas užrašytojo paaiškinimas: „Kalbėta, kad toks oras, šlapia visur. Va ir vėl debesis kelias“ (LTR 4155(684)). Tai vaizdo adekvatumo minčiai atvejis. Neturime jokios vartosenos statistikos, bet nuojauta sako, kad ši tokia populiari patarlė ne rečiau, o gal ir dažniau bus vartojama pašnekesyje ir apie daug bendresnius dalykus. Didelis debesis, maža lietaus teatnešęs, gali būti pavojus, ketinimas, pasigyrimas, pažadas ir t. t., iš pradžių stebinės, neraminės, gąsdinės, o galų gale pasibaigęs šnipštu⁶.

Straipsnio tyrimo objektas yra gausiausios, antrosios grupės patarlės, kurių mintis reiškia perkeltinės prasmės vaizdu. Atkreiptinas dėmesys, kad ne visų perkeltine prasme suprantamų patarlių poetika yra pagrįsta tik metafora, jose vartojami ir kiti tropai. Patarlėse itin mėgstamas palyginimas: *Greita meilė – kaip seilė* LTt V 127; *Blaivus tarp girtų – kaip žąsinas tarp kiaulių* LTt V 1076; *Barzdelė kaip Jėzaus, o akys kaip velnio* LTt V 2192; *Akyse kaip brolis, už akių kaip velnias* LPP I 132; *Be mokslo kaip be akių* LPP I 179; personifikacija: *Vargas be dantų, o žmogų sukramto* LTR 3704(2374); *Bėda viena nevaikščioja* LPP I 1268; *Teisybė akis bado* LPP I 255; hiperbolė: *Ir akys ištįso belaukiant* LTt V 423; *Akys didesnės už pilvą* LPP I 124; ironija: *Gudrus kaip avinas, drąsus kaip kiškis* LPP I 909; metonimija: *Geriau dešims kirvių kų trys kalvaratai* (taip sakoma mergai einant už vyro. Kirviai – tai vyrai, o kalvaratai – bobos. Taigi geriau rast dešimt

kirvių kų tris kalvaratus) LTR 3203(352). Dažnai vienos patarlės vaizdas kuriamas pasitelkiant kelias vaizdingumo priemones, jos viena kitą paremia ir sustiprina⁷, pavyzdžiui, p a l y g i n i m ą i r i r o n i j ą: *Susidraugavo kaip vilkas su avinu* LTR 6190(2704).

Toliau bus nagrinėjamos tik tos perkeltine prasme suprantamų patarlių grupės tekstai, kurių poetika pagrįsta metafora.

Pasigilinus į patarlių metaforiką matyti, kad čia esama metaforų, kurios iš dalies pagrindžia patarlės poetiką; žvelgiant kalbos dalių atžvilgiu, tai yra daiktavardinės metaforos, pavyzdžiui: *Akyse aniuolas, už akių velnias* LPP I 129; *Apkalba – saldi patrova* LPP I 532, arba veiksmažodinės, pavyzdžiui: *Visi dvarai ašaromis mazgoti* LPP I 692; *Amžius veidą išaria ir be noragų* LPP I 443. Šalia šių dviejų metaforų grupių išryškėja itin gausus tik patarlėms būdingas specifinis metaforikos sluoksnis, kai visa (ne tik kai kurie jos dėmenys) patarlė suprantama metaforiškai. Metafora čia funkcionuoja ne kaip sudedamoji meninio vaizdo dalis, bet pagrindžia visą vaizdo semantiką. Tokia patarlė, kaip vientisas vienetas, turi kitą – perkeltinę prasmę, pavyzdžiui: *Ir gudri višta į dilgynes įbrenda* LTt V 447; *Akmens plaukti neišmokysi* LPP I 288; *Neištyręs brastos, nebrisk į vandenį* LPP I 1622; *Šaukštas deguto statinę medaus pagadina* LPP I 2176; *Vietoj gulėdamas ir akmuo apželia* LPP I 330; *Kuprotą oželį tik vilko dantis pataiso* LTt V 46. Matyti, kad pirmosios ir antrosios grupės pavyzdžiai metaforiškumo atžvilgiu nelygiaverčiai. Siekiant išsamiau paaiškinti šių patarlių poetiką, kaip teorinis pagrindas pasitelkiamas A. Krikmanno teikiamas semantinių patarlės mechanizmų tyrimas.

A. Krikmannas, nemaža dėmesio skiriantis patarlių metaforiškumo analizei, taip pat pastebėjo, kad perkeltine prasme suprantamų patarlių grupė nėra vienaalytė, ir skiria du šių patarlių tipus: TP patarles ir PP patarles (T – tiesiogine reikšme vartojami patarlės elementai, P – perkeltine reikšme vartojami patarlės elementai). TP patarlės – tai tokios patarlės, kuriose veiksnys vartojamas tiesiogine, o tarinys ar jo elementai suvokiami perkeltine reikšme. Tiesioginė visos tokios patarlės prasmė nelogiška ir paprasčiausiai neįmanoma. TP patarlės dažniausiai reprezentuoja poetinę kokio nors objekto charakteristiką, pateikia tam tikrą vaizdingą jo definiciją. Tuo tarpu PP patarlių prasmė, turint omenyje T lygmens referentus ir santykius tarp jų, turi būti permąstyta ir suprantama perkeltine prasme⁸. Pastarosios patarlės ir T lygmenyje (t. y. suprantamos tiesiogiai) yra trivialiai teisingos, vis dėlto savo funkciją kontekste jos atlieka tik suprastos perkeltine prasme. Taigi pirmojo tipo patarles (TP) A. Krikmannas vadina heterogeniškomis, nes jas sudaro skirtingi (ir tiesiogine, ir perkeltine reikšme suvokiami) elementai, o antrąsias (PP) – homogeniškomis, nes visas patarlės tekstas, kaip vienetas, turi perkeltinę prasmę. TP patarlių poetika paprastai būna pagrįsta vienu iš tropų, labai dažnai – metafora, o PP patarlės iš esmės visos yra metaforiškos.

Taigi TP patarlėje tik dalis elementų vartojami perkeltine reikšme, paprastai tai būna predikatas, kuris gali būti reiškiamas daiktavardžiu, veiksmažodžiu arba jo formomis. Pagal kalbos dalių raišką šias metaforas galima vadinti veiksmažodinėmis ir daiktavardinėmis. Šio tipo metaforos dažnos tiek kitų tautosakos žanrų

tekstuose, tiek šnekamojoje kalboje, grožinėje literatūroje, o PP patarlės metaforiškumas yra specifinis ir dainuojamojoje tautosakoje neturi atitikmenų. Šių patarlių tipo metaforai pavadinti pasirenkamas *sentencinės metaforos* terminas⁹. Jį vėlesniuose darbuose vartoja ir A. Krikmannas. Pasak jo, sentencinės metaforos samprata itin glaudžiai susijusi su patarlėmis¹⁰. PP patarlių tipas A. Krikmanno darbuose iš esmės sutapatinamas su sentencine metafora.

Straipsnyje atskirai aptariamos metaforiškos TP patarlės, kurių metaforiškumas, palyginti su kitų tautosakos tekstų bei apskritai kalbos metaforomis, formos atžvilgiu nėra specifinis, ir PP patarlės, išsiskiriančios savita metaforine raiška.

T P p a t a r l ė s. Metaforišką TP patarlę sudaro heterogeniški elementai: dalis jų posakyje suprantami tiesiogiai, o kita dalis – metaforiškai, pavyzdžiui: *Akyse – sakalas, už akių – vanagas* LPP I 138; *Akyse šilkas, už akių vilkas* LPP I 139. Šių patarlių dėmenys *akyse* ir *už akių* tekste vartojami tiesiogine reikšme, o *sakalas*, *vanagas*, *šilkas*, *vilkas* yra metaforos ir įvardija tam tikro būdo žmogų. Nors patarlės yra savarankiški, uždari tekstai, klišės, kuriose bet kuris elementas neatsiejamas nuo visumos ir tik joje įgauna tam tikrą prasminį krūvį¹¹, būtina atkreipti dėmesį, kad kai kurie elementai tam tikrą reikšmę įgyja ne konkrečioje patarlėje, bet jau ateina į ją su tam tikra kalboje gyvuojančia tradicine konotacija. Ši konotacija išryškėja iš kitų patarlių, priežodžių, frazeologizmų. Pavyzdžiui, ką minėtoje patarlėje reiškia *vanagas*, galime suprasti pažvelgę į kitus su vanago įvaizdžiu kalboje vartojamus posakius: *Pešas kaip du vanagu* LMD 863(426); *Nebūk plėšrus kaip vanagas* LTR 465(36/2303); *Plėšia žmones, kaip vanagas*; *Beširdis, kaip vanagas*; *Plėšrus, kaip vanagas*; *Žiaurus, kaip vanagas* visi iš MT II 116; *Negraži kaip vanagas* LKŽ XVIII 86; *Užpuolė kaip vanagas vištą* LTR 4084(446). *Vilkui* teikiama neigiama konotacija ryškėja iš šių posakių: *Uošvis piktas kaip vilkas* LTR 390(140/1417); *Vilkā brolis* (sakoma apie tinginį) LTR 70^b(1420); *Vilkā ligu serga* (tingi) LTR 70^b(1358); *Tingi, kaip vilkas* MT II 134; *Vilka mėsa* (niekam tikęs žmogus) LTR 785(256); *Vilko dėta, velnio perėta* (labai bloga) LTR 5838(265); *Nėra nė vieno, kuris neturėtų vilko danties* (visi žmonės mėgsta ką nors blogo kitiems padaryti) LTR 4017(1054). Patarlėse ypač mėgstama žmogų lyginti arba metaforiškai gretinti su įvairiais žvėrimis ir naminiais gyvuliais, kurie liaudies siejami su tam tikra būdo savybe. Šias kalboje išsigalėjusias ir į patarles atkeliavusias perkeltines reikšmes aktualina ir pasakojamoji tautosaka. Pasak D. Saukos, patarlių išmintis dažnai susijusi su ilgaamžė alegorine tradicija:

Alegorinės prasmės įvaizdžiai – žvėrys, paukščiai, žinomi iš pasakų, pasakėčių ir dažniausiai atėję iš jų, leidžia kurti pastovią charakteristiką. Alegorijoje glūdi vertinamoji-moralinė tendencija. Silpnybės, ydos, įkūnytos žvėrių, paukščių įvaizdžiuose, yra suniekinamos, pašiepiamos. <...> Pastovią peikiamą reikšmę kaip pasakėčiose, taip ir patarlėse turi: vilkas, šuo, kiaulė ir dar kai kas. Jais įkūnijama godumas, akiplėšiškumas, landumas. Gyvojoje kalboje šitie žodžiai slepia savyje keiksmui artimą patyčios geluonį¹².

Skirtingose patarlėse, kaip ir kituose tautosakos žanruose, tos pačios ar panašios pasikartojančios vaizdingumo priemonės ne visada reiškia tą patį ar panašų prasminį turinį. Kazys Grigas atkreipė dėmesį, jog „būna atveju, kad to paties gyvy-

įvaizdis viename kontekste panaudojamas vienai minčiai reikšti, o kitame – kitai. Antai greta <...> patarlių, kuriose kiaušės akių įvaizdis taikomas begėdžiams ir akiplėšoms, egzistuoja ir tokia, kurioje kiaušė priešpastatoma nemandagiam žmogui („Ir kiaušė, pro kiaušę eidama, sukriuksi“)“¹³. Tokių pavyzdžių galima rasti ne vieną. Štai pirmiau minėtose patarlėse ir priežodžiuose vilko įvaizdžiu kalbama apie pikta, tingų, niekam tikusį, blogą žmogų, tačiau esama patarlių, kuriose su vilko įvaizdžiu nesiejami etiniai dalykai: *Seną vilką neapgausi, jauną nepavysi* LTR 1760(45); *Vilką vijus ir nepavijus, gerai ir uodega* LTt V 3872; *Vilką kojos peni* LTt V 4749; *Vilkas per pasiuntinį netunka* MT II 132; *Sunku vilkui ūkė vesti, kad laimės nėra* MT II 136.

Su savo apibrėžta tradicine konotacija iš gyvosios kalbos į patarles atėjo ir mitinių būtybių, dievybių įvaizdžiai, pavyzdžiui: *Anytai neįtiksi, kad ir angelu būsi* LPP I 474; *Dvaro ponas – tai šėtonas* LPP I 3189. Šiuose pavyzdžiuose P elementai yra *angelas* ir *šėtonas*, visi kiti patarlių dėmenys yra pavartoti tiesiogine reikšme, taigi yra T elementai. Žvelgiant metaforos struktūros dėmenų atžvilgiu¹⁴, matyti, kad ne visada patarlės tekste įvardijami visi metaforos dėmenys. Patarlėje *Anytai neįtiksi, kad ir angelu būsi* pagrindinis metaforos subjektas yra neįvardytas, tačiau lengvai numanomas – tai *marti*, o pagalbinis metaforos subjektas yra *angelas*; tuo tarpu patarlėje *Dvaro ponas – tai šėtonas* abu metaforos dėmenys įvardyti patarlės tekste: pagrindinis metaforos subjektas yra *ponas*, o pagalbinis – *šėtonas*.

Pagrindinis metaforų, vartojamų TP patarlėse, subjektas dažniausiai yra žmogus, o pagalbinio subjekto pasirinkimo sritis yra kur kas platesnė: gyvūnai (*Dukrelė – paukštelė: plunksnytės sužėlė, ir purpt nuo motinėlės* LTt V 1213; *Į akis gegužė, už akių rūpūžė* LPP I 196), įvairūs daiktai, buities rakandai (*Motinos dūžis – sviesto gniūžis, o pamotės žodis – tulžies kodis* LTt V 1372), mitinės būtybės (*Akys' aniuolas, už akių velnias* LTt V 3761) ir pan. Tačiau šiose patarlėse nereta ir atvirkštinė kryptis: kai metaforizuojami negyvi objektai, daiktai, reiškiniai, o jų metaforinė charakteristika pateikiama pasitelkus leksiką, kuri vartojama tik žmogui apibūdinti, pavyzdžiui: *Daina dainelė – linksmumo martelė* LPP I 1915; *Dalgis žolei ne brolis* LPP I 1936; *Viena diena yra motina, o kita – pamotė* LTt V 2301 ir pan. (čia T elementai yra *daina*, *dalgis*, *žolė*, *diena*, o P elementai – *marti*, *brolis*, *pamotė*, *motina*). Taigi, pasak A. Krikmanno, šio tipo patarlėse metaforinis perkėlimas (projekcija) gali būti nukreiptas tiek „nuo ne-žmogaus į žmogų“, tiek „nuo žmogaus į ne-žmogų“¹⁵.

Metaforiškose TP patarlėse pažeistas semantinės dermės principas, kitaip tariant, šiuose tekstuose pastebimas tam tikras semantinis lūžis (prieštaravimas, nesuderinamumas)¹⁶. Semantinį nesuderinamumą patarlėje suponuoja heterogeniški elementai. Dalis šių elementų patarlėje vartojami tiesiogine, kita dalis – perkeltine reikšme, todėl TP patarlė kaip vientisas vienetasis, skirtingai nei PP patarlė, negali turėti trivaliai teisingos tiesioginės prasmės. Toks posakis su daiktavardine arba veiksmažodine metafora, suprastas tiesiogiai, yra visiškai alogiškas, absurdiškas teiginys. TP patarlės tampa prasmingos ir atlieka savo funkciją kontekste tik tada, kai vienas ar keli jos elementai (pagalbinis metaforos subjektas) suprantamas perkeltine

reikšme. Šių metaforų suvokimas vyksta kaip metaforos „vertimas“ į palyginimą, pavyzdžiui: *Dvaro ponas – tai šėtonas* LPP I 3189. Patarlės kūrėjas arba jos vartotojas nenori pasakyti, jog ponas iš tiesų yra mitinė būtybė šėtonas, o tik teigia, kad ponas kai kuriomis būdo savybėmis, poelgiais yra šiek tiek panašus į šėtoną. Šėtono metafora į patarlę atkeliavo su tam tikra konotacija. Kai kurie pono bruožai, jo elgesys ir lietuvių liaudies tradicijoje šėtonui priskiriamos ypatybės yra bendros, panašios, tai ir tapo bendruoju požymiu, t. y. perkėlimo pagrindu, šiai metaforiškai patarlei susiformuoti.

Pirmiau aptartose patarlėse metafora buvo išreikšta daiktavardžiu ir sakinyje ėjo vardine tarinio dalimi, tačiau esama patarlių, kuriose šis metaforiškas tarinys reiškiamas veiksmažodžiu arba kuria kita jo forma, pavyzdžiui, dalyviu. TP patarlės su veiksmažodinėmis metaforomis lietuvių tautosakoje nėra dažnos. Vienas šių patarlių komponentų, paprastai veiksnys, suprantamas tiesiogiai, o tarinys, dažniausiai reiškiamas veiksmažodžiu arba jo forma, jungiasi su semantiškai nesuderinamais elementais. Dažniausiai ši semantinė nederinė fiksuojama tarp veiksnio ir tarinio, pavyzdžiui: *Darbas meistrą giria* LPP I 2048; *Darbas meistro bijo* LPP I 2049; *Savo krašte ir tvoros žydi* LTt V 2395, tačiau neretai ji susidaro ir tarp kitų tarinio palydovų, pavyzdžiui: *Diena dieną veja* LPP I 2265. Pastarajame pavyzdyje semantinis lūžis juntamas tarp tarinio ir veiksnio (*diena veja*) bei tarp tarinio ir papildinio (*veja dieną*). Šios patarlės su veiksmažodinėmis metaforomis, kaip ir pirmiau aptartosios su daiktavardinėmis, yra heterogeniškų elementų junginys: vieni elementai suprantami tiesiogiai, o kiti (paprastai tarinys) – metaforiškai, pavyzdžiui, patarlėje *Savo krašte ir tvoros žydi* LTt V 2395 tiek *savo kraštas*, tiek *tvoros* suprantamos tiesiogiai, o žydi čia reiškia ‘gražiai atrodo’, ‘yra mielos’ ir pan.

Tiek daiktavardines, tiek veiksmažodines metaforas patarlėse A. Krikmannas vadina dalinėmis (rus. *частичные*)¹⁷ veikiauusiai dėl to, kad perkeltine reikšme vartojama tik dalis patarlės elementų, o PP patarlių, kurių poetikos pagrindas yra sentencinė metafora, priešingai, visas patarlės tekstas turi perkeltinę prasmę. Vis dėlto reikia pabrėžti, jog ir TP patarlėse metaforiškumas neapsiriboja vienu žodžiu, vienu patarlės elementu. Metaforiškumas susidaro tik vienam patarlės elementui susidūrus su kitu, kitaip tariant, tiesiogine reikšme pavartoto žodžio sąveika su žodžiu, pavartotu perkeltine reikšme, generuoja metaforą.

PP patarlės¹⁸. Sentencinė metafora. Sentencinė metafora, būdinga PP patarlėms ir esanti jų poetikos pagrindas, iš esmės neturi atitikmenų dainuojamojoje tautosakoje. Šis specifinis patarlės bruožas ją sieja tik su mįslės poetika. Visų pirma nuo daiktavardinių ir veiksmažodinių metaforų, būdingų TP patarlėms, sentencinė metafora skiriasi tuo, kad ji patarlėje nesuponuoja semantinės dermės pažeidimo. Patarlė, kurios meninio vaizdo pagrindas yra sentencinė metafora, vienu metu gali turėti ir logišką tiesioginę prasmę, ir perkeltinę, pavyzdžiui: *Į balą puolęs, sausas nekelsi* LPP I 1054; *Kuo naujas puodas prisigeria, tuo ir senas atsiduoda* LTt V 85; *Visur duona su pluta* LPP I 3007; *Duoną iš plutos pažinsi* LPP I 2863. Pastarajame pavyzdyje tiesioginė teiginio prasmė yra ta, jog duonos kokybė matyti jau iš plutos, o perkeltinė posakio prasmė yra ta, jog žmogų galima pažinti iš jo būdo, kalbos,

darbų. Tačiau pabrėžtina, kad PP patarlė, kurioje semantinio nesuderinamumo nėra pačiame patarlės teiginyje, semantinę nederbę sukuria su savo kontekstu, pavyzdžiui, pavartojus patarlę *Vilką šerk nešėres, jis vis tiek į mišką žiūri* LTR 4929(175), suprantama, jog tame kontekste nei prieš tai, nei vėliau nebuvo kalbama apie tikrus vilkus ir tikrą mišką. Iš tiesų kalbama apie žmones ir jų įpročius, būdą (tai patvirtina ir patarlės komentaras: „Šis priežodis reiškia, kad nedoram nors ir gera darysi, jis vis tiek pasiryžęs iškrėsti tau kokią nors niekšybę“ – LTR 4929/175). Taigi, kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, konkrečiai situacijai apibendrinti pasirenkamas teiginys visai iš kitos srities nei yra aptariama situacija.

Paprastai PP patarlės tiesiogine prasme išreiškia tam tikrą pastebėtą dėsningumą daiktų, buities, artimiausios aplinkos, gamtos pasaulyje. Šis pastebėjimas būna pagrįstas ilgaamžė liaudies empirine patirtimi ir atrodo esąs nepaneigiamas, nenuginčijamas, pavyzdžiui: *Akys dvi šviečia: ir tą durk – sopa, ir tą durk – sopa* LPP I 128. Teiginys neabejotinai teisingas, patikrintas fiziologiniais žmogaus jūtimais, tuo tarsi norima pabrėžti, jog kiek teisinga tiesioginė šio teiginio prasmė, tiek pat teisinga ir antroji – perkeltinė prasmė: tėvams kiekvieno vaiko vienodai gaila, kaip ir vienodai skauda bet kurią duriamą akį. Šio tipo patarlėse semantinės dermės pažeidimas nepriimtinas, nes čia jis pažeistų racionalią logiką, kuri šiose patarlėse yra pasakymo pamatas, patarlės tiesioginės ir perkeltinės prasmių ryšys. Teiginys, laiko patikrintas vienoje srityje, įgauna perkeltinę prasmę, tačiau ir į naująją sritį perkeliamas tas pats teiginio patikimumo, nepaneigiamumo atspalvis. Taigi sentencinėje patarlės metaforoje perkėlimo pagrindas, t. y. bendrasis požymis tarp dviejų metaforos sudėtinių dalių, yra tam tikro akivaizdaus dėsningumo pastebėjimas vienoje sferoje (daiktų, gamtos pasaulyje) ir jo perkėlimas į kitą – socialinę, žmonių bendravimo, santykių plotmę: čia neretai vadovaujamasi principu – kaip čia, taip ir ten; jei..., tai... Pavyzdžiui, jeigu *Vietoj gulėdamas ir akmuo apželia* LPP I 330, tai ir žmogus, vietoj gyvendamas, nesikilodamas, prasi-gyvena, arba kaip *Akmens plaukti neišmokysi* LPP I 288, taip ir negabaus žmogaus neišmokysi.

Taigi, kad PP patarlė atliktų savo funkciją tekste, ją reikia iš tiesioginės prasmės „išversti“ į perkeltinę prasmę. PP patarlėje, skirtingai nei TP patarlėje, į perkeltinę prasmę reikia „išversti“ ne vieną iš jos elementų, o visą patarlės teiginį. Pasak A. Krikmanno, čia tiesiog reikia atspėti, ką posakyje minimi objektai reiškia. PP patarlėse, skirtingai nei TP patarlėse, metaforinių projekcijų kryptis dažniausiai yra nukreipta į vieną pusę – nuo ne-žmogaus į žmogų. Stichijos, įvairūs gamtos objektai, daiktai, augalai, gyvūnai ir t. t. čia reiškia žmones, žmonių veiksmus, žmogaus veiklos produktus¹⁹.

Gilinantį į sentencinės metaforos struktūrą ir mėginant išskirti pagrindinį ir pagalbinį subjektus, vargiai pavyksta tai padaryti remiantis siaura šių sąvokų samprata. Tokiu atveju būtina išplėsti jų ribas. Pagrindinio ir pagalbinio subjektų atitikmenys patarlėse yra ne vienas žodis, žymintis atskirą objektą, veiksmą ar savybę, minimą patarlės tekste, o visas patarlės teiginys. Patarlės tiesioginė prasmė yra pagalbinis sentencinės metaforos subjektas, arba rema, o jos „išaiškinimas“, perkeltinė prasmė,

yra pagrindinis metaforos subjektas, arba tema. Taigi patarlės sentencinės metaforos struktūra iš dalies primena mįslės metaforiką: metaforiškoje mįslėje niekada neįvardijamas pagrindinis metaforos subjektas, jį reikia įminti, jis yra mįslės atsakymas, o mįslės užminimą galima traktuoti kaip pagalbinį metaforos subjektą.

Nurodžius du pagrindinius metaforiškų patarlių tipus – TP patarles ir PP patarles – ir aptarus jų specifiką, skirtumus, rūpi nurodyti ir keletą šių patarlių tipus vienijančių bruožų.

Nors patarlė yra miniatiūrinis kalbos meninės raiškos vienetas²⁰, gana uždara ir savarankiška sistema, vis dėlto šnekamosios kalbos temos, intonacijos įsiveržia į ją visa savo įtaiga, čia nėra tokios atrankos, cenzūros kaip lyriškose lietuvių liaudies dainose, todėl gausu ir obsceniškų motyvų (pvz., *Akys – marios, šikna – pekla* LPP I 147; *Dievui dūšia, velniui pautai* LPP I 2458; *Akis užšikti lengva, tik iškrapštyt sunku* LPP I 168). Pasak Giedrės Buftenės, „patarlių pasaulėvaizdžiui sakralumas nebūdingas, jis yra pabrėžtinai buitinio pobūdžio. Į tikrovę žvelgiama iš pragmatinio taško, vertinama tai, kas realu, kas padeda apsiginti nuo bado ir šalčio, kas ne kartą valstiečio praktiškai patikrinta. <...> Atitinkamai ir patarlių leksika yra nenu-dailinta, šiurkšti, kuo glaudžiausiai susijusi su šnekamąja kalba“²¹.

Patarlės metaforika aktualina vieną iš metaforiškumo kryptių: *concretum pro abstracto*. Abstraktūs dalykai, bendruomenės moralinės vertybės, socialinės problemos patarle išsakomos, paaiškinamos konkrečiais, jau pažįstamais vaizdais iš artimiausios valstiečio aplinkos. Paprastesniais pavyzdžiais kalbama apie sudėtingesnius žmogaus gyvenimo reikalus, pavyzdžiui: *Alksniu gimęs, qžuolu neaugsi* LPP I 364; *Akėčios nuo kalno nerieda* LPP I 88; *Kitojo bliūde visada skaniau* LPP I 1502; *Pažinsi paukštį nuo plunksnų* LTt V 19; *Lapė ir sapne vištas skaito* LTt V 75; *Katė senyn – nagai aštryn* LTt V 206.

Kyla klausimas: kodėl patarlėse metaforinis, perkeltinis vaizdavimo būdas yra toks populiarus, o metaforiškumas – bendra daugelio tautų patarlių ypatybė? Pasak paremiologų, svarbiausias patarlės išskirtinumo bruožas – jos poetinis vaizdas. Dėl jo posakio idėja ne tik klausytojų lengvai suvokiama, bet ir ilgam įstringa jų atmintyje²². Kita vertus, be perkeltine prasme suvokiama, nemažai yra ir tiesiogiai suprantamų, be įmantrių poetinių puošmenų patarlių. Taigi patarlės – tai lakoniški minties akcentai, kuriems metaforiškumas būdinga, bet nebūtina formos sąlyga. Jie gyvuoja šimtmečiais, ir nepriklausomai nuo vaizdingumo laipsnio dalis jų išplinta tarptautiniu mastu²³.

Išvados

1. Atsižvelgiant į patarlių žanro ribose egzistuojantį metaforinės raiškos nevienalytiškumą, patarlės, kurių poetika pagrįsta metafora, remiantis estų paremiologo A. Krikmanno metodika, straipsnyje skirstomos į du tipus: TP patarles ir PP patarles (T – tiesiogine reikšme suvokiami patarlės elementai, P – perkeltine reikšme suvokiami patarlės elementai).

2. TP patarlės yra heterogeniškos, nes jas sudaro ir tiesioginė, ir perkeltinė reikšmė suvokiami elementai. TP patarlės dažniausiai reprezentuoja poetinę kokio nors objekto charakteristiką, pateikia vaizdingą jo definiciją. Šiuose tekstuose fiksuojamas semantinis nesuderinamumas, todėl tiesioginė viso patarlės teiginio prasmė neologiška ir neįmanoma. P elementas čia dažniausiai būna išreikštas veiksmažodžiu arba daiktavardžiu, tad TP patarlės poetikos pagrindas yra daiktavardinė arba veiksmoždinė metafora.

3. PP patarlės yra homogeniškos, nes visas patarlės teiginys, kaip visuma, turi perkeltinę prasmę. PP patarlės pagrindas yra sentencinė metafora. Ji patarlės tekste nesuponuoja semantinės dermės pažeidimo, todėl šios patarlės ir T lygmenyje (t. y. suprantamos tiesiogiai) yra trivialiai teisingos, vis dėlto savo funkciją kontekste jos atlieka tik suprastos perkeltinė prasmė. PP patarlės semantinę nederbę sukuria su savo kontekstu. Sentencinė metafora, skirtingai nei TP patarlėse vartojamos veiksmoždinės ir daiktavardinės metaforos, beveik neturi atitikmenų kitų tautosakos žanrų tekstuose, ji artima tik mįslės metaforai.

¹ *Giedrė Buftenė*. Adata lietuvių ir kitų Europos tautų patarlėse. – Tautosakos darbai, [t.] XIII (XX). Vilnius, 2000, p. 136.

² Toks požiūris dėstomas garsiosiose Aristotelio, Kvintiliano poetikose, šią tradiciją tęsė ir vidurinių amžių poetikų ir retorikų autoriai.

³ Plačiau žr.: *Макс Блэк*. Метафора. – Теория метафоры. Москва, 1990; *Джордж Лакоф*, *Марк Джонсон*. Метафоры, которыми мы живем. – Теория метафоры. Москва, 1990; platesnė, kognityvinė metaforos samprata dėstoma ir šiuose straipsnių rinkiniuose: *Beyond Metaphor: The Theory of Tropes in Anthropology*. Ed. by James W. Fernandez. Stanford, California, 1991; *Theoria et Historia Scientiarum*, t. 6, No 1. Toruń, 2002.

⁴ *Н. Барли*. Структурный подход к пословице и максиме. – Паремнологические исследования. Москва, 1984, p. 129.

⁵ *Арво Крикманн*. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы. – Паремнологические исследования. Москва, 1984, p. 154–155.

⁶ *Donatas Sauka*. Lietuvių tautosaka. Vilnius, 1982, p. 213.

⁷ *Giedrė Buftenė*. Patarlių vaizdų savitumas. – Tautosakos darbai, [t.] VIII (XV). Vilnius, 1998, p. 147.

⁸ *А. Крикманн*. Мин. veik., p. 161–162.

⁹ *Sentencinės metaforos* terminą pirmasis pavartojo George’as Milleris. Jis pateikė elementariųjų metaforų klasifikaciją, kurioje nurodė tris metaforų tipus: nominalines, predikazines ir sentencines. Ši klasifikacija pirmą kartą skelbta: *George A. Miller*. Images and Models, Similes and Metaphors. – Metaphor and Thought. Ed. by Andrew Ortony. Cambridge–London–New York–Melbourne, 1979.

¹⁰ Žr.: *Арво Крикманн*. Вклад современной теории метафоры в паремнологию. – Tautosakos darbai, [t.] XV (XXII). Vilnius, 2001, p. 28.

¹¹ *D. Sauka*. Мин. veik., p. 207.

¹² Ten pat, p. 212.

¹³ *Kazys Grigas*. Smulkioji lietuvių tautosaka. – Lietuvių tautosaka, t. 5. Vilnius, 1968, p. 21.

¹⁴ Straipsnyje dvi pagrindinės struktūrinės metaforos dalys vadinamos *pagrindiniu subjektu* ir *pagalbiniu subjektu*. Šiuos terminus savo darbuose dažniausiai vartoja vienos iš metaforos mokslo kryptių – sąveikos teorijų – autoriai. Pirmasis šiuos terminus septintojo dešimtmečio pradžioje pavartojo amerikiečių mokslininkas Maxas Blackas (plačiau žr.: *М. Блэк*. Мин. veik., p. 153–169). Lietuvių mokslininkų darbuose dažniausiai vartojami *temos* ir *remos* arba *temos* ir *vaizdo* terminai. Kad skaitytojas nepasiklystų terminų painiavoje, būtina nurodyti, kad *temos* atitikmuo straipsnyje yra *pa-*

grindinis subjektas (tai, kas lyginama), o *remos, vaizdo* atitikmuo – *pagalbinis subjektas* (objektas, vaizdas, su kuriuo lyginama).

¹⁵ A. Крикманн. Вклад современной теории метафоры в паремиологию, p. 30.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Ankstyvuosiuose darbuose A. Krikmannas tokias patarles vadino alegoriniais tektais ir teigė, jog šių patarlių tropas yra alegorija, o patarles, kuriose pastebimas semantinis nesuderinamumas ir kai kurie jų elementai suprantami tiesiogiai, vadino iš dalies alegorinėmis patarlėmis (žr.: Арво Крикманн. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы. – Паремеиологический сборник. Москва, 1978, p. 91). Vėlesniuose straipsniuose jis skiria PP ir TP patarlių tipus, o vietoj *alegorijos* termino vartoja *metaforos* sąvoką.

¹⁹ A. Крикманн. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы, p. 91.

²⁰ Kazys Grigas. Tarptautinė patarlė „Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos“. – Tautosakos darbai, [t.] VI–VII (XIII–XIV). Vilnius, 1997, p. 141.

²¹ Giedrė Bufiienė. Patarlių pasaulėvaizdžio bruožai. – Tautosakos darbai, [t.] XII (XIX). Vilnius, 2000, p. 177.

²² G. Bufiienė. Adata lietuvių ir kitų Europos tautų patarlėse, p. 136.

²³ Kazys Grigas. Patarlių paralelės: Lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų <...> atitikmenimis. Vilnius: 1987, p. 21.

Už pagalbą ir vertingas pastabas paremiologijos klausimais straipsnio autorė dėkoja dr. Lilijai Kudirkienei, Giedrei Bufienei ir Rasai Kašėtienei.

PECULIARITIES OF THE PROVERB METAPHORIC

DALIA ČERNIAUSKAITĖ

Summary

According to the heterogeneity of metaphorical expression, existing within the genre of proverbs, the proverbs whose poetic is based on metaphors are divided into two types in this article, following the methodic devised by Estonian paremiologist Arvo Krikmann: i.e. the TP proverbs and the PP proverbs (T signifies the elements of proverbs perceived literally, while P stands for the elements perceived figuratively). The TP proverbs are heterogeneous, because they consist of both literally and figuratively perceived elements. The TP proverbs most frequently represent the poetical characterization of a certain object, supplying its vivid definition. As such texts record semantical incongruity, the direct interpretation of the whole statement comprising the proverb of this type is illogical and impossible. As a verb or a noun usually express the P element in such phrases, the poetic of a TP proverb is based on a substantival or a verbal metaphor. The PP proverbs are homogeneous, because the statement comprising proverb as a whole is perceived figuratively. The PP proverbs are based on sententious metaphors. Such metaphors do not presuppose breach of semantical harmony in the texts of proverbs; therefore the latter retain their trivially correct sense even on the T level (i.e. when perceived literally), nevertheless performing their contextual function only when perceived figuratively. The PP type proverbs are semantically dissonant only against their background. Unlike the verbal or substantival metaphors used in the TP proverbs, the sententious metaphors practically do not have equivalents in other genres of folklore, being partly cognate only with the riddle metaphors.

Gauta 2005-10-14